

Методичні рекомендації
щодо здійснення соціально-педагогічної роботи та соціально-правового
захисту дітей, які потрапили в складні життєві обставини

*Петушкова Л.А., завідувача центром
практичної психології і соціальної роботи,
Аносова А.В., методист центру практичної
психології і соціальної роботи.*

Соціально-педагогічна робота та соціально-правовий захист дітей, які потрапили в складні життєві обставини, здійснюється у закладах освіти відповідно до Конвенції ООН про права дитини, Сімейного кодексу України, Законів України «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту», «Про позашкільну освіту», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про соціальні послуги», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про органи і служби для дітей та спеціальні установи для дітей», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення, затвердженого спільним наказом Держкомсім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 16.01.2004 № 5/34/24/11, Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді й відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, затвердженої спільним наказом Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту України, Міністерства внутрішніх справ України від 07.09.2009 № 3131/386, Положення про психологічну службу системи освіти України, затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 03.05.1999 № 127 (у редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 02.07.2009 № 616), наказу Міністерства освіти і науки «Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки України» від 28.12.2006 № 864, Етичного кодексу практичного психолога, затвердженого 20.12.1999 на I з'їзді Товариства психологів України, розпорядження голови Київської обласної державної адміністрації від 24.12.2010 № 1508 «Про затвердження Порядку міжвідомчої взаємодії щодо здійснення соціальної роботи та соціально-правового захисту дітей та сімей з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах, Київської області», наказу головного управління освіти і науки Київської обласної державної адміністрації від 14.02.2011 № 53 «Про Порядок виявлення та здійснення заходів щодо підтримки дітей, які опинились в складних життєвих обставинах».

За визначенням Закону України «Про соціальні послуги» *складними* визначаються такі *життєві обставини*, що об'єктивно порушують нормальну

життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самотійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку із станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо).

Важливу роль у соціалізації дитини, її гармонійному розвитку відіграє родина. Проте в Україні збільшується кількість сімей, які потрапили у складні життєві обставини. За визначенням, *сім'я, що перебуває у складних життєвих обставинах*, – це сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення таких умов, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно. Такі сім'ї поділяються на три групи :

- сім'ї, у яких виникли проблеми через *матеріальні труднощі*, а саме: внаслідок безробіття, відсутності житла, необхідності лікування членів родини. Особливо гостро ця проблема постає для багатодітних сімей, одиноких матерів (батьків), у сім'ях, де один з батьків втратив працездатність через хворобу, випускників інтернатних закладів, малозабезпечених родин;
- сім'ї, у яких виникли складнощі через *юридичні проблеми*, а саме: через необізнаність щодо своїх прав та обов'язків, брак коштів на відновлення документів (прописки, свідоцтва про народження, оформлення аліментів) тощо;
- сім'ї, в яких виникли *психологічні проблеми*. Наприклад, з приводу труднощів перехідного віку дитини, при повторному шлюбі матері чи батька, у разі гіперконтролю з боку батьків, незадоволення потреби в спілкуванні, насильства з боку одного з членів родини, бездоглядності дитини.

Відповідно до наказу головного управління освіти і науки Київської обласної державної адміністрації від 14.02.2011 № 53 «Про Порядок виявлення та здійснення заходів щодо підтримки дітей, які опинились в складних життєвих обставинах» до переліку таких обставин відноситься:

- жорстоке поводження з дитиною (недбале ставлення до дитини, її бездоглядність, в тому числі залишення дитини в небезпеці, насильство), насильство в сім'ї, експлуатація дитини, втягування її у жебрацтво або протиправну діяльність, заохочення дитини до споживання алкоголю, наркотичних речовин;
- залишення дитини без батьківського піклування внаслідок розладу здоров'я батьків, осіб, які їх замінюють, направлення їх на довготривале стаціонарне лікування чи реабілітацію, зникнення батьків, осіб, які їх замінюють, без вісти, їхнє ув'язнення, постійна зміна проживання сім'ї, що призводить до погіршення стану здоров'я дитини, смерть батьків;
- проживання сім'ї у непридатних для життя умовах, тривалий конфлікт у родині;
- прояви девіантної поведінки дитини (асоціальної, кримінальної, аморальної, аутодеструктивної – суїцидальної, віктимної, адиктивної);
- перебування дитини в екстремальній життєвій ситуації (в зоні міжетнічних чи міжрелігійних конфліктів, аварій, катастроф, збройних конфліктів) тощо.

Жорстоке поводження – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування однієї людини стосовно іншої, якщо ці дії порушують її конституційні права, свободи як людини та громадянина і наносять їй моральну травму, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю (стаття 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»).

Недбале ставлення до дитини передбачає таку поведінку батьків (осіб, які їх замінюють), яка призводить до свідомого або неусвідомленого незадоволення дорослими життєво важливих потреб дитини, пов'язаних з її виживанням, здоров'ям та повноцінним розвитком.

Бездоглядність – відсутність або недостатність контролю за поведінкою або заняттями дітей і підлітків, виховного впливу на них з боку батьків або осіб, які їх замінюють.

Поняття «педагогічна занедбаність» розглядається як відхилення від норми в моральній свідомості, поведінці та навчанні, зумовлені недоліками виховання у сім'ї, закладах освіти, але основна увага звертається на недостатній рівень вихованості дитини у сім'ї.

Фізичне насильство над дитиною – дії із застосуванням фізичної сили стосовно дитини, направлені на спричинення їй фізичного страждання, що заборонені законом. Фізичне насильство в сім'ї передбачає умисне нанесення одним членом іншому побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести до смерті, порушення фізичного або психічного здоров'я, посягання на його честь і гідність.

Сексуальне насильство або розбещення – протиправне посягання однієї особи на статеву недоторканість іншої, дії сексуального характеру стосовно дитини, що проявляються як зґвалтування, сексуальні домагання, непристойні пропозиції, будь-які образливі дії сексуального характеру.

Психологічне насильство – вплив однієї особи (групи осіб) на психіку дитини, використовуючи словесні образи, погрози, переслідування, залякування, критику, маніпуляції, що може призвести до виникнення у дитини пригніченого або хронічного тривожного стану, затримки чи відставання психоемоційного, когнітивного, соціального та фізичного розвитку тощо.

Педагогічні працівники закладів освіти мають чітко знати, за якими ознаками, можна виявити дитину та вилучити із ситуації жорстокого поводження з нею. Виявити дитини, яка опинилась у складних життєвих обставинах, неважко. О. Кочемировською, А. Ходоренко визначено ознаки, які можуть вказувати на зазнавання дитиною жорстокого поводження та потребують негайного реагування з боку працівників закладу освіти [2].

Ознаки фізичного насильства:

- зміщення суглобів (вивихи), переломи кісток, гематоми, подряпини;
- синці на тих частинах тіла, на яких вони не повинні з'являтися, коли дитина грається (наприклад, на щоках, очах, губах, вухах, сідницях, передпліччях, стегнах, кінчиках пальців тощо);
- рвані рани і переломи в області обличчя, травматична втрата зубів;
- травми ока (крововиливи, відшарування сітківки тощо);
- забиті місця на тілі, голові або сідницях, які мають виразні контури предмета (наприклад, пряжки ремня, лозини);

- рани і синці у різних фазах загоєння на різних частинах тіла (наприклад, на спині та грудях одночасно);
- сліди від укусів;
- незвичні опіки (цигаркою або гарячим посудом);
- скарги дитини на головний біль, біль у животі, зовнішні запалення органів сечовивідної і статеві системи;
- прагнення дитини приховати травми та обставини їх отримання (відмова дитини роздягатись; носити одяг, що не відповідає сезону);
- повідомлення дитини, що батьки, інші члени сім'ї застосовують до неї, або іншої дитини фізичне насильство, погрожують вигнати з дому, перемістити до іншого місця проживання (віддати до інтернатного закладу, влаштувати до лікарні, помешкання інших родичів тощо), про наявність небезпеки з боку тварин, що утримуються у неї вдома.

Ознаки сексуального насильства:

- знання термінології та жаргону, зазвичай не властивих дітям відповідного віку;
- висипи та/або кровотечі в області паху, геніталій;
- захворювання, що передаються статевим шляхом;
- дитяча або підліткова проституція;
- вагітність;
- вчинення сексуальних злочинів;
- сексуальні домагання до дітей, підлітків, дорослих;
- нерозбірлива та/або активна сексуальна поведінка;
- надмірна самостимуляція геніталій;
- створення та реалізація дитиною сексуальних сценаріїв в іграх за допомогою іграшок та ляльок;
- уникнення контактів з ровесниками;
- відсутність догляду за собою;
- синдром «брудного тіла»: постійне настирливе перебування у ванній, під душем;
- боязнь чоловіків, конкретних людей;
- синці на внутрішній стороні стегон, на грудях і сідницях, людські укуси.

Ознаки психологічного насильства:

- замкнутість, тривожність, страх, або навпаки, демонстрація повної відсутності страху, ризикована, зухвала поведінка;
- неврівноважена поведінка;
- агресивність, напади люті, схильність до руйнації, нищення, насильства;
- уповільнене мовлення, нездатність до навчання, відсутність знань відповідно до віку (наприклад, невміння читати, писати, рахувати);
- синдром «маленького дорослого» (надмірна зрілість та відповідальність);
- уникання однолітків, бажання спілкуватися та гратися зі значно молодшими дітьми;
- занижена самооцінка, наявність почуття провини;
- швидка стомлюваність, знижена спроможність до концентрації уваги;
- демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідністю йти додому, небажання йти додому;
- схильність до «мандрів», бродяжництва;
- депресивні розлади;

- спроби самогубства, саморуйнівна поведінка;
- вживання алкоголю, наркотиків, токсичних речовин;
- наявність стресопохідних розладів психіки, психосоматичних хвороб;
- насильство стосовно тварин чи інших живих істот;
- приналежність батьків, осіб, які їх замінюють, до деструктивних релігійних сект.

Ознаки економічного насильства, занедбання дитини:

- постійне голодування через нестачу їжі;
- вага дитини в значній мірі не відповідає її віковій нормі (за визначенням медичного працівника);
- часті запізнення до школи, брудний одяг, одягання не за погодою;
- пропуски занять у школі;
- втомлений і хворобливий вигляд;
- загальна занедбаність;
- нестача необхідного медичного лікування (дитину не водять до лікаря), неліковані зуби;
- залишення дитини батьками під наглядом незнайомих осіб (в тому числі, які перебувають у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння);
- залишення дитини дошкільного віку без догляду впродовж тривалого часу як у помешканні, так і на вулиці, в тому числі із сторонніми особами;
- відсутність іграшок, книжок, розваг тощо;
- антисанітарні умови проживання, відсутність постільної білизни (або постільна білизна рвана та брудна), засобів гігієни;
- нігті, волосся у дитини нестрижені і брудні;
- у дитини постійні інфекції, спричинені браком гігієни;
- залучення дитини до трудової діяльності дитини (з порушенням чинного законодавства);
- дитина жебракує, втікає з дому;
- відставання дитини в розвитку (фізичному, емоційному розвитку, розвитку дрібної моторики, пізнавальних здібностей, соціальних навичок та навичок міжособистісного спілкування) внаслідок педагогічної занедбаності.

Вихователі, класоводи, класні керівники, куратори, керівники гуртків мають звертати увагу на ознаки, що вказують на ймовірність виникнення *ризиків* для життя, здоров'я та розвитку дитини. Такими ризиками є ситуації, коли батьки або особи, які їх замінюють:

- не цікавляться навчальною діяльністю дитини, вихованням в дошкільному навчальному закладі (не відвідують батьківських зборів, не контактують з педагогами закладу, не готують дитину до участі у позаурочних та позашкільних заходах);
- під час відвідування навчального закладу перебувають у стані алкогольного сп'яніння або під дією наркотичних речовин. Наявні повідомлення дітей, осіб, знайомих із сім'єю, про факти надмірного вживання алкоголю, наркотичних речовин, схильності до азартних ігор та відвідування ігрових клубів;
- систематично проявляють агресивну поведінку до працівників закладу освіти, батьків інших дітей;
- ігнорують рекомендації працівників закладу освіти щодо виховання дитини, що

призводить або може призвести до затримки її розвитку, погіршення емоційного стану, здоров'я, соціальної ізоляції та інших несприятливих наслідків;

- не дотримуються санітарно-гігієнічних норм та правил безпечної поведінки (що призводить до виникнення ризику інфікування дитини);
- мають ознаки пригніченого психоемоційного стану, розладів психічного здоров'я, суїцидальної поведінки, що ускладнює процес догляду та виховання дитини;
- не забезпечують необхідного медичного догляду за дитиною, що може призвести до серйозних порушень здоров'я;
- жорстоко поводяться з членами сім'ї (одним із батьків, іншою дитиною, іншою особою), з домашніми тваринами;
- допускають перебування в помешканні, де проживає дитина, сторонніх осіб, схильних до вживання алкоголю, наркотичних речовин;
- не забезпечують дитину кишеньковими коштами;
- перекладають відповідальність за догляд за молодшими дітьми на інших.

Діти мають:

- знижену здатність контролювати свою поведінку;
- демонстративну хоробрість;
- агресію стосовно інших дітей або дорослих;
- ознаки бродяжництва;
- бажання і змогу перебувати у вечірній і нічний час на вулиці без супроводу дорослих, відвідувати комп'ютерний клуб.

Педагоги, медичний та господарський персонал закладу при виявленні ознак чи факторів, що можуть вказувати на складні життєві обставини або ризики щодо їх виникнення стосовно дитини, передають керівнику або визначеному в закладі координатору з протидії насильства над дітьми інформацію про дитину з метою планування подальших дій щодо її захисту. Працівники закладу освіти мають звертати увагу і на інші ознаки чи фактори, які є специфічними для конкретної ситуації та несуть можливу загрозу дитині.

У закладі освіти формується та поновлюється *банк даних про дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах* (Додаток 1). Відповідальним за формування банку даних та передачу зазначеної інформації до районного, міського відділу, управління освіти є соціальний педагог.

Керівником навчального закладу із числа заступників директора призначається *координатор з протидії насильства над дітьми*, який здійснює загальну координацію діяльності закладу щодо роботи з дитиною, яка має ознаки складних життєвих обставин або ризиків їх настання, а також координацію профілактичної роботи в закладі щодо запобігання насильства над дітьми. Координатор складає план роботи закладу щодо попередження насильства, захисту прав дітей.

У разі отримання інформації про дитину, яка має ознаки складних життєвих обставин, координатор здійснює такі заходи (залежно від ситуації):

- оцінює ситуацію, потреби дитини на основі проведення бесіди з дитиною, її батьками, іншими особами, працівниками закладу, від яких надійшла інформація;

- аналізує отриману інформацію щодо дитини та виділяє ймовірні ризики відповідно до переліку ознак та факторів;
- координує діяльність тимчасової команди індивідуальної підтримки дитини, яка формується керівником закладу;
- веде журнал обліку повідомлень про виявлену дитину чи сім'ю з дитиною/дітьми, яка має ознаки складних життєвих обставин (Додаток 2);
- проводить моніторинг ефективності заходів щодо усунення складних життєвих обставин, в яких опинилася дитина, результативності просвітницької та профілактичної роботи;
- готує та направляє *повідомлення* про дитину, яка опинилася в складних життєвих обставинах (Додаток 3), до відповідного підрозділу районної державної адміністрації, виконкому міської ради.

До служби у справах дітей звертаються у разі виявлення фактів щодо:

відсутності у дитини свідоцтва про народження, порушення прав дитини на житло, майно, отримання загальної середньої освіти та інших прав; смерті батьків;

залишення дитини без батьківського піклування внаслідок направлення батьків на довготривале стаціонарне лікування, невідкладної госпіталізації, ув'язнення, зникнення без вісти, від'їзду на заробітки на тривалий термін тощо;

фізичного, психологічного, сексуального, економічного насильства над дитиною, систематичного недбалого ставлення до дитини з боку батьків, осіб, які їх замінюють, в тому числі залишення дитини без догляду або у ситуації небезпеки;

залежності батьків, осіб, які їх замінюють, від алкоголю, наркотичних речовин, азартних ігор;

наявності у батьків дитини, осіб, які їх замінюють, ознак розладів психічного здоров'я, що впливають на їхню спроможність забезпечити належний догляд за дитиною;

експлуатації дитини, втягнення її до жебракування, заохочення до вживання алкоголю, наркотичних речовин;

проживання дитини в антисанітарних умовах, що може призвести до погіршення стану її здоров'я;

частих випадків перебування в помешканні, де проживає дитина, сторонніх осіб з метою вживання алкоголю, наркотичних речовин;

занедбаного зовнішнього вигляду дитини;

систематичного недотримання батьками, особами, які їх замінюють, санітарно-гігієнічних норм (брудні шкіра, волосся, одяг, білизна дитини);

недостатнього харчування дитини;

залишення дитиною постійного сімейного помешкання без згоди батьків, осіб, які їх замінюють;

самовільного залишення дитиною навчального закладу (систематичні порушення шкільної дисципліни);

самостійного проживання дитини в помешканні без дорослих.

До центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді звертаються у разі виявлення:

вагітності дитини;

відсутності участі та контролю батьків питань, пов'язаних з навчанням дитини, вихованням у дошкільному навчальному закладі (невиконання дитиною домашніх завдань, часті випадки неготовності дитини до занять, псування підручників та відсутність шкільного приладдя, невідвідування батьківських зборів тощо);

ознак, які вказують на загальну затримку розвитку, педагогічну занедбаність дитини внаслідок нездатності батьків, осіб, які їх замінюють, забезпечити якісний догляд за нею;

систематичного пропуску дитиною навчання;

випадків вживання дитиною алкоголю, наркотичних речовин;

ознак, які вказують на те, що мати, батько дитини, інший дорослий член сім'ї родини тривалий час перебуває у пригніченому емоційному стані, що впливає на їхню здатність забезпечити належний догляд дитини.

Невідкладно повідомляє *відділ кримінальної міліції у справах дітей* у разі виявлення фактів про те, що:

батьки дитини, інші особи залучають дитину до праці, яка є шкідливою для її здоров'я, заважає навчанню, пов'язана з продажем алкоголю, наркотичних речовин тощо;

батьки дитини, інші особи заохочують дитину до вживання алкоголю, наркотичних речовин;

батьки дитини, інші особи втягують або примушують дитину до жебракування, крадіжок тощо.

дитина зазнає фізичного, сексуального, психологічного, економічного насильства.

Направляє дитину до *закладу охорони здоров'я* у супроводі працівника закладу освіти (класного керівника, вихователя, вчителя або медичної сестри) у разі виявлення потреби дитини у негайному чи додатковому медичному огляді, лікуванні.

У разі потрапляння дитини у складні життєві обставини чи при виявленні ознак, факторів, що можуть вказувати на ризики щодо їх виникнення, *адміністрація закладу має дотримуватись наступного алгоритму дій*:

- вивчення ситуації стосовно дитини, яка потребує захисту, та проведення заходів з попередження, усунення загрози життю і здоров'ю дитини;
- за потреби – проведення медичного огляду дитини чи направлення її до закладу охорони здоров'я,
- направлення інформації до служб, які забезпечують соціально-правовий захист дітей, районного, міського відділу, управління освіти;
- формування з числа працівників закладу тимчасової команди індивідуальної підтримки дитини (для роботи з окремим випадком), визначення повноважень членів команди та відповідальності за проведення діагностики ситуації, оцінки потреб дитини, яка потрапила в складні життєві обставини, забезпечення реалізації заходів індивідуального плану роботи з дитиною;
- розроблення індивідуального плану роботи з дитиною, яка має ознаки потрапляння у складні життєві обставини;

- максимальне залучення відповідних спеціалістів суміжних галузей місцевого, районного та обласного рівнів для реалізації індивідуального плану роботи з дитиною та її сім'єю;
- забезпечення ефективної взаємодії працівників закладу освіти, спрямованої на раннє виявлення кожної дитини, яка має ознаки перебування у складних життєвих обставинах, та надання їй необхідної допомоги відповідно до потреб;
- створення умов для реалізації заходів, визначених індивідуальним планом.

Крім того, керівник закладу освіти, у разі необхідності, бере участь у соціальному інспектуванні, яке здійснює центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді спільно зі службою у справах дітей та з іншими суб'єктами соціальної роботи.

З метою забезпечення комплексної оцінки потреб дитини, прийняття рішення в її інтересах, здійснення соціально-педагогічного та психологічного супроводу у закладі освіти створюється *тимчасова команда індивідуальної підтримки дитини* (далі – тимчасова команда).

До складу тимчасової команди можуть входити координатор з питань протидії насильству над дітьми, представники адміністрації закладу, соціальний педагог, практичний психолог, класний керівник, вихователь, медичний працівник, інші фахівці. Діяльність команди завершується після прийняття рішення про недоцільність або неможливість її подальшої роботи з випадком у зв'язку з відсутністю ризиків для життя і здоров'я дитини, закінченням навчання дитини у закладі, переведенням її до іншого закладу тощо. У випадку переведення дитини до іншого закладу інформація стосовно дитини та її сім'ї має бути передана до центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Робота тимчасової команди організовується з урахуванням інтересів та прав дитини, згоди членів сім'ї на здійснення індивідуального супроводу дитини (виключенням є випадки, коли родина є фактором ризику). Супровід дитини має бути комплексним, із залученням ресурсів сім'ї, закладу освіти та громади, базуватися на індивідуальному підході до розгляду випадку.

При вивченні ситуації, визначенні потреб дитини та її сім'ї, прийнятті необхідних рішень тимчасова команда розглядає наступне:

- історію перебування дитини в закладі освіти (термін перебування, контакти між закладом та сім'єю дитини);
- інформацію щодо самої дитини (вік, характеристика поведінки, стосунки з іншими дітьми та працівниками закладу освіти, виявлені ознаки чи фактори, що можуть вказувати на складні життєві обставини або ризики щодо їх виникнення);
- інформацію щодо сім'ї дитини (наявність у дитини батьків або осіб, які їх замінюють, братів, сестер, інших родичів, їхнє місце проживання (перебування), спосіб життя тощо);
- відомості про житлово-побутові умови сім'ї;
- відомості про потребу дитини у правовому захисті (наприклад, відсутність у дитини свідоцтва про народження);
- іншу релевантну інформацію, яка може бути важливою для прийняття рішення.

Зазначена інформація заноситься до *індивідуальної картки дитини* (Додаток 4). Індивідуальну картку заповнюють всі фахівці, які залучені до тимчасової команди.

До роботи з дитиною залучаються спеціалісти служб, установ та закладів, визначених Порядком міжвідомчої взаємодії щодо здійснення соціальної роботи та соціально-правового захисту дітей та сімей з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах, а саме:

- місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;
- органів внутрішніх справ;
- закладів та установ освіти і науки;
- органів праці та соціального захисту населення
- установ, закладів охорони здоров'я;
- підрозділів кримінально-виконавчої інспекції Державного департаменту з питань виконання покарань;
- служби у справах дітей;
- управлінь, відділів у справах сім'ї та молоді (молоді та спорту);
- центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Відповідно до пунктів 4.3 - 4.6 Етичного кодексу психолога та пунктів 4.4, 4.5 Положення про психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів практичний психолог, соціальний педагог не мають права передавати інформаційно-методичні матеріали особам, які не уповноважені здійснювати психологічну діяльність, не має права розкривати зміст конкретної методики (за винятком доступних роз'яснень правоохоронним і судовим органам). Тому *індивідуальну картку соціально-психологічного супроводу дитини* працівники психологічної служби закладу ведуть окремо і надають членам тимчасової команди рекомендації (Додаток 5).

Результатом розгляду випадку дитини є *індивідуальний план супроводу дитини* (Додаток 6), в якому визначено виконавців відповідно до їхніх функціональних обов'язків та терміни виконання. План заходів за потребою, але не менше одного разу на місяць, переглядається та узгоджується тимчасовою командою.

Індивідуальний план супроводу дитини, яка потрапила у складні життєві обставини, формується з урахуванням її проблем, потреб, переваг та обмежень. До індивідуального плану входять заходи, які базуються на результатах оцінювання, діагностики, спостереження за дитиною (Додаток 7).

Соціальний педагог вивчає соціальний статус дитини, вплив соціуму на її поведінку, інтереси та здібності, надає інформаційні послуги про позашкільні освітні заклади та вживає невідкладних заходів щодо активного залучення дитини до гурткової роботи.

Практичний психолог проводить діагностику стану дитини, особливостей її особистісного розвитку, здійснює корекційно-відновлювальну та розвивальну роботу, бесіди, консультування дитини, батьків, осіб, які їх замінюють, інформує батьків щодо особливостей вікового розвитку та виховання дитини.

Класний керівник (вихователь, куратор, керівник гуртка) забезпечує дитині психологічну підтримку, створює сприятливі мікросередовище і соціально-психологічний клімат у класі, групі. Сприяє розвитку навичок спілкування, допомагає дитині

вирішувати проблеми, що виникають у спілкуванні з товаришами, педагогами, батьками. Надає допомогу у навчальній діяльності, з'ясовує причини низької успішності, забезпечує їх усунення. Підтримує постійний контакт з батьками дитини чи особами, які їх замінюють.

Медичний працівник закладу освіти вживає негайних дій для безпеки дитини, нормалізації її емоційного стану, створює умови для комфортного та конфіденційного спілкування з дитиною, визначає доцільність проведення додаткового медичного огляду, направлення дитини до закладу охорони здоров'я.

Уся робота з дитиною та сім'єю, яка опинилася у складних життєвих обставинах, має проводитись з дотриманням *принципу конфіденційності*. У статті 10 Закону України «Про охорону дитинства» зазначено, що «розголошення чи публікація будь-якої інформації про дитину, що може заподіяти їй шкоду, без згоди законного представника дитини забороняється». Відповідно до наказу головного управління освіти і науки Київської обласної державної адміністрації від 14.02.2011 № 53 «Про Порядок виявлення та здійснення заходів щодо підтримки дітей, які опинились в складних життєвих обставинах» недопустими є розголошення відомостей про особисте життя членів сім'ї, яка опинилася у складних життєвих обставинах, та іншої інформації особистого характеру.

Заклад освіти є не лише місцем, де навчаються діти, у ньому вони проводять значну частину свого життя. Педагогічні працівники не тільки покликані надати учням необхідні у житті знання, розвинути вміння та навички, вони здатні зробити справжні відкриття – відкриття цікавої, яскравої, талановитої особистості, здійснювати виховання високоморальної людини, захищати гідність кожної дитини.

За дотримання законодавства щодо захисту прав дитини у закладі освіти відповідає адміністрація. Тому, у закладі має бути розроблено внутрішній механізм взаємодії учасників навчально-виховного процесу щодо попередження та виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми, ризиків виникнення складних життєвих обставин, план проведення профілактичних заходів.

У закладах освіти необхідно створити об'єднання батьків, педагогів, представників громадськості щодо забезпечення педагогічного впливу на дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, та схильних до протиправних дій, залучати до цієї роботи соціальних працівників центрів соціальних служб.

Профілактична робота в закладі освіти проводиться на трьох рівнях, а саме:

- первинна (загальна просвіта суб'єктів навчально-виховного процесу щодо жорстокого поводження, насильства, захисту прав), що проводиться з педагогічними працівниками, медичним та господарським персоналом закладу освіти, учнями та їхніми батьками;
- вторинна профілактика проводиться з дітьми та їхніми сім'ями, у яких виявлено ознаки ризику потрапляння в складні життєві обставини. Це цілеспрямована робота з окремими групами дорослих і дітей з метою зміни ставлення до поводження з дітьми, формування гуманного ставлення дорослих до дітей, життєвих умінь, навичок дорослих і дітей, роз'яснення сутності й відповідальності за жорстоке поводження з дітьми;
- третинна профілактика проводиться з тими, хто постраждав від жорстокого поводження, з метою навчання самозахисту.

Зміст просвітницької роботи з *педагогічними працівниками* закладу освіти передбачає:

- інформування щодо прав і потреб дітей, особливостей взаємодії із сім'єю учня, недопустимості жорстокого поводження з дітьми;
- формування навичок виявлення ознак перебування дитини в складних життєвих обставинах та відповідного реагування;
- формування толерантного ставлення до дітей з різних сімей;
- попередження феномену професійного вигорання (навчання та організація правильного режиму роботи, відпочинку, консультації практичного психолога, наявність кімнати емоційного розвантаження).

Адміністрація закладу освіти забезпечує доступ кожного працівника закладу до наявних довідкових та інформаційно-методичних матеріалів щодо попередження складних життєвих обставин стосовно дітей та засобів їх усунення.

Просвітницька робота з *учнями* передбачає:

- роз'яснення прав і обов'язків дітей та дорослих;
- інформування про сутність жорстокого поводження і насильства та навчання про порядок звернення в установи, організації у випадку потрапляння в такі ситуації;
- надання інформації про місцеві, регіональні, всеукраїнські та міжнародні телефони довіри та обов'язкове розміщення цієї інформації в закладі освіти у місці, до якого діти мають вільний та анонімний доступ;
- організація і проведення заходів з формування навичок усвідомленого батьківства.

Класний керівник, вихователь, куратор, керівник гуртка зобов'язаний щорічно інформувати кожну дитину щодо переліку її прав, викладених у Конвенції ООН про права дитини, а також ознайомити зі змістом статті 10 Закону України «Про охорону дитинства», у якій передбачено можливість кожної дитини особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, інших уповноважених органів для захисту своїх прав.

При реалізації просвітницької роботи з *батьками* учнів або особами, які їх замінюють, особливу увагу необхідно звертати на інформування про права та потреби дітей, права та обов'язки батьків щодо дітей, особливості розвитку дітей, родинного виховання, неприпустимість жорстокого поводження з дітьми і насильства у сім'ї (сутність, наслідки, відповідальність); формування толерантності, комунікативних умінь, навичок прийняття рішень, прогнозування, управління собою. Формами профілактичної роботи з батьками є лекторії, батьківські університети, батьківські збори, тренінги, соціальне інспектування сім'ї, школа батьківських почуттів, молодих батьків, індивідуальні та групові консультації тощо.

При розробленні методичних рекомендацій були використані положення Інструкції для працівників закладів освіти щодо здійснення соціально-педагогічної роботи та соціально-правового захисту дітей та їх сімей, які потрапили в складні життєві обставини (Представництво благодійної організації «Кожній дитині» в Україні).

Література

1. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки : курс лекцій. – К. : МАУП, 2006. – 88 с.
2. Виявлення, попередження і розгляду випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми : методичні матеріали. – К. : Видавничий дім «Калита», 2007. – 56 с.
3. Дитяча бездоглядність та безпритульність: історія, проблеми, пошуки : навчальний посібник / В. М. Оржеховська, В. Є. Виноградова-Бондаренко. – К., 2004. – 178 с.
4. Знаємо та реалізуємо свої права : навч.-метод. посібник / С. Ф. Константінов, Я. М. Квітка, Ж. В. Савич, Н. О. Лещук. – К. : Наш час, 2007. – 224 с.
5. Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорстокому поводженню з дітьми : навчально-методичний посібник / за ред. Левченко К. Б., Трубавіної І. М. – К. : Юрисконсульт. 2005. – 425 с.
6. Психологічна реабілітація дітей, які зазнали сексуального насильства : посібник до навчального відеокурсу. – ВГО «Жіночий консорціум України», 2005. – 44 с.
7. Тарасова Т.В. Путівник класного керівника : методичний посібник. / Т. В.Тарасова, В. І. Кириченко. – Тернопіль : «Терно-граф», 2006. – 224 с.

Додаток 1

Банк даних про дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові дитини	Дата народження	Адреса проживання	Інформація про батьків, соціальний статус дитини	Місце навчання (навчальний заклад, клас (група))	Дата взяття на облік	Ознаки складних життєвих обставин	Вжиті заходи	Примітка
-------	------------------------------------	-----------------	-------------------	--	--	----------------------	-----------------------------------	--------------	----------

ЖУРНАЛ
обліку повідомлень про виявлену дитину чи сім'ю з дитиною/дітьми,
яка має ознаки складних життєвих обставин

(заклад освіти)

Розпочато _____ 20__ р. № _____

Закінчено _____ 20__ р. № _____

№ з\п	Дата, час надходження повідомлення, вид повідомлення (усне, письмове)	Від кого надійшло повідомлення (прізвище, ім'я, по батькові, адреса фізичної особи, найменування, місцезнаходження юридичної особи, інше джерело інформації)	Стислий зміст повідомлення (відомості про дитину чи сім'ю з дитиною/дітьми, місцезнаходження, ознаки складних життєвих обставин)	Дата обстеження умов, у яких перебуває дитина чи сім'я з дитиною/ дітьми	Результати перевірки повідомлення про виявлену дитину чи сім'ю з дитиною/ дітьми, яка має ознаки складних життєвих обставин	Вжиті заходи	Примітка
----------	---	---	--	--	---	-----------------	----------

Бланк закладу освіти

ПОВІДОМЛЕННЯ
про виявлену дитину чи сім'ю з дитиною/дітьми,
яка має ознаки складних життєвих обставин
(необхідне підкреслити)

(прізвище, ім'я, по батькові *дитини та/або членів сім'ї*)

проживає/перебуває за адресою:

_____.

причина направлення повідомлення (ознаки складних життєвих обставин):

_____.

**потреба у вжитті негайних
дій:**

_____.

документи, що додаються:

_____.

(посада, прізвище, ім'я, по батькові, підпис, контактний телефон особи, яка направила повідомлення)

Дата повідомлення, якщо не зазначено на бланку.

Індивідуальна картка дитини

Прізвище, ім'я по батькові дитини _____

Рік, місяць, число народження _____

Домашня адреса _____

Стан здоров'я _____

Термін перебування в закладі освіти: з _____

Захоплення, інтереси дитини _____

Участь у позаурочних та позашкільних заходах _____

Шкідливі звички _____

Пропуски занять, уроків (терміни, причини) _____

Відомості про батьків (ППП, професія, місце роботи):

Батько _____

Мати _____

Склад сім'ї: _____

Відвідування батьками або особами, які їх замінюють, закладу освіти (як часто, причина звернень, хто був ініціатором зустрічей) _____

Житлово-побутові умови _____

Взаємини дитини в сім'ї (із ким із членів сім'ї більше спілкується, до кого більше прихильна) _____

Вживання родичами алкоголю, наркотиків, їхні захворювання _____

Проблеми родини _____

Утечі з дому _____

Проблеми (з точки зору дитини) _____

Потреби дитини у правовому захисті _____

Індивідуальна картка соціально-психологічного супроводу дитини

1. Прізвище, ім'я, по батькові дитини _____

2. Клас _____

3. Дата народження _____

4. Домашня адреса _____

5. Контактні телефони: _____

6. Батьки:

мати: _____

батько: _____

7. Класний керівник _____

8. Запит (від кого, короткий зміст) _____

9. Згода батьків на здійснення супроводу (дата, підпис) _____

10. Короткий анамнез: _____

11. Інтереси, схильності: _____

12. Діагностична робота з учнем

<i>Дата проведення</i>	<i>Методика (автор, назва, спрямування)</i>	<i>Результат</i>	<i>Рекомендації</i>
----------------------------	---	------------------	---------------------

13. Робота з батьками (бесіди, зустрічі, консультації)

14. Робота з педагогічними працівниками (консультації, рекомендації)

15. Результати проведення корекційно-розвивальної роботи з учнем

16. Загальні рекомендації _____

**Індивідуальний план супроводу дитини,
яка потрапила у складні життєві обставини**

Прізвище, ім'я, по батькові дитини _____

Дата звернення _____

Координатор випадку _____

Склад тимчасової команди індивідуальної підтримки дитини _____

Заходи	Відповідальний	Термін	Відмітка про виконання	Результативність
Психологічні - консультування; - психолого-педагогічна діагностика; - корекція та реабілітація; - мінімізація наслідків травм від жорстокого поводження; - інше.				
Соціально-педагогічні - просвітницька робота з сім'єю та дитиною; - залучення дитини до позашкільних та позашкільних заходів, гурткової роботи; - формування у дитини соціально важливих навичок; - визначення та зниження ризиків впливу соціуму на дитину; - індивідуальні консультації з навчальних предметів; - інше.				
Медичні - організація медичного огляду - відновлювальна терапія; - психіатрична допомога; - профілактичні заходи; - санаторно-курортне лікування; - медичне спостереження; - інше.				
Юридичні - допомога у захисті прав та інтересів; - представлення інтересів дитини у суді; - допомога в оформленні документів, пенсії, опіки тощо; - відновлення втрачених документів				
Економічні (із залученням інших організацій, установ) - грошова допомога; - придбання ліків, вітамінів, продуктів харчування, одягу; - інше.				
Додаткові заходи (за результатами перегляду результативності плану)				

Схема спостереження за поведінкою дитини (карта Д. Скотта)

Спостереження за поведінкою дитини проводить класовод, класний керівник, куратор, вихователь, під керівництвом працівників психологічної служби. Практичний психолог, соціальний педагог узагальнюють результати діагностики, розробляють рекомендації для педагогів, адміністрації закладу, батьків. Заповнені бланки спостереження зберігаються у практичного психолога.

І. НД недовіра до нових людей, речей, ситуацій. Це призводить до того, що будь-який успіх коштує дитині величезних зусиль. Від 1 до 11 менш явні симптоми, від 12 до 17 симптоми явного порушення.

1. Розмовляє з вчителем лише тоді, коли перебуває з ним наодинці.
2. Плаче, коли їй роблять зауваження.
3. Ніколи не пропонує нікому жодної допомоги, але охоче надає її.
4. Дитина підлегла (погоджується на невіграшні ролі, наприклад, під час гри бігає за м'ячем, коли останні спокійно на це дивляться).
5. Надто тривожна, щоб бути неслухняною.
6. Говорить неправду через боязнь.
7. Любить, коли до неї виявляють симпатію, але не просить про це.
8. Ніколи не приносить учителю квітів або інших подарунків, хоч її товариші часто це роблять.
9. Ніколи не приносить і не показує вчителю знайдених нею речей або яких-небудь дрібниць, хоч її товариші часто це роблять.
10. Має тільки одного хорошого товариша і, як правило, ігнорує інших хлопчиків і дівчаток у класі.
11. Вітається з учителем лише тоді, коли той зверне на неї увагу. Бажає бути поміченою.
12. Не підходить до вчителя за власною ініціативою.
13. Надто сором'язлива, щоб просити про що-небудь (наприклад, про допомогу).
14. Легко стає нервовою, плаче, червоніє, якщо їй задають запитання.
15. Легко усувається від активної участі у грі.
16. Говорить невиразно, бурмоче, особливо, коли з нею вітаються.

*ІІ. Д Депресія. У легшій формі (симптоми 1-6) час від часу спостерігаються різного роду перепади активності, зміна настрою. Наявність симптомів 7 і 8 свідчить про схильність до роздратування і фізіологічне виснаження. Симптоми 9-20 відображають гостріші форми депресії. Пунктам синдрому Д зазвичай супутні виражені синдроми **ВВ** і **ТВ**, особливо у крайніх формах депресії, що може свідчити про депресивне виснаження.*

1. Під час відповіді на уроці дитина іноді старанна, іноді ні про що не турбується.
2. Залежно від самопочуття або просить про допомогу у виконанні завдань, або ні.
3. Ступінь старанності у навчальній діяльності змінюється майже щодня.
4. В іграх іноді активна, іноді апатична.
5. У вільний час іноді виявляє повну відсутність інтересу до будь-чого.
6. Виконуючи ручну роботу, іноді старанна, іноді ні.

7. Нетерпляча, втрачає інтерес до роботи по мірі її виконання.
8. Розлючена, іноді до нестями.
9. Може працювати сам-на-сам, але швидко втомлюється.
10. Для ручної роботи не вистачає фізичних сил.
11. Млява, не виявляє ініціативи (у класі).
12. Апатична, пасивна, неуважна.
13. Часто спостерігаються раптові и різкі спади настрою.
14. Рухи уповільнені.
15. Занадто апатична, щоби через що-небудь переживати (і, відповідно, ні до кого не звертається з проханням допомогти).
16. Погляд тупий і байдужий.
17. Завжди лінива і апатична в іграх.
18. Часто мріє наяву.
19. Говорить невиразно, бурмоче.
20. Викликає жалість (пригнічена, нещасна), рідко сміється.

III. У. Занурення в себе. Уникання контактів з людьми, самоусунення. Захисне настановлення щодо будь-яких контактів з людьми, неприйняття проявів любові до дитини.

1. Абсолютно ніколи ні з ким не вітається.
2. Не реагує на привітання.
3. Не виявляє доброзичливості до інших людей.
4. Уникає розмов, замкнена.
5. Мріє і займається чимось замість шкільних занять (живе в іншому світі).
6. Зовсім не виявляє інтересу до ручної роботи.
7. Не виявляє інтересу до колективних ігор.
8. Уникає інших людей.
9. Тримається осторонь від дорослих.
10. Зовсім ізолюється від інших дітей, до неї неможливо наблизитися.
11. Здається, немовби зовсім не помічає інших людей.
12. У розмові неспокійна, збивається з теми розмови.
13. Поводить себе подібно до настороженої тварини.

IV. ТВ тривожність стосовно дорослих. Неспокій і невпевненість у тому, чи цікавляться дитиною дорослі, чи люблять її. Симптоми 1-6 - дитина намагається впевнитися, чи приймають, чи люблять її дорослі. Симптоми 7-10 - привертає до себе увагу і перебільшено домагається любові дорослих. Симптоми 11-16 виявляє великий неспокій щодо того, чи приймають її дорослі.

1. Дуже охоче виконує свої обов'язки.
2. Виявляє надмірне бажання вітатися з учителем.
3. Занадто балакуча (докучає своєю балаканиною).
4. Дуже охоче приносить квіти та інші подарунки вчителю.
5. Дуже часто приносить і показує вчителю знайдені нею предмети, квіти, малюнки тощо.
6. Занадто доброзичлива до вчителя.
7. Перебільшено багато розповідає вчителю про свої заняття у сім'ї.
8. Підлабузництвом прагне сподобатися вчителю.

9. Завжди знаходить привід зайняти вчителя своєю особою.
10. Постійно потребує допомоги і контролю з боку вчителя.
11. Домагається симпатії вчителя. Приходить до нього з різними дрібними справами, скаргами на товаришів.
12. Намагається монополізувати вчителя (займати його виключно власною персоною).
13. Розповідає фантастичні, вигадані історії.
14. Намагається зацікавити дорослих собою і здобути їх симпатію.
15. Надмірно стурбована тим, щоби зацікавити собою дорослих і здобути їхню симпатію.
16. Повністю усувається, якщо її зусилля не досягають успіху.

*V. **ВВ** ворожість до дорослих. Симптоми 1-4 - дитина виявляє різні форми неприйняття дорослих, що можуть бути початком ворожості або депресії. Симптоми 5-9 - ставиться до дорослих то вороже, то прагне домогтися їх хорошого ставлення. Симптоми 10-17 - відкрита ворожість, що виявляється в асоціальній поведінці. Симптоми 18-24 - повна некерованість, звична ворожість.*

1. Мінлива у настрої.
2. Виключно нетерпляча, окрім тих випадків, коли перебуває в гарному настрої.
3. Виявляє наполегливість у ручній роботі.
4. Часто перебуває в поганому настрої.
5. За відповідного настрою виявляє свою допомогу або послуги.
6. Коли про щось просить учителя, то буває іноді дуже щирою, іноді байдужою.
7. Іноді прагне, а іноді уникає вітатися з учителем.
8. У відповідь на привітання може виражати злість або підозрілість.
9. Часом доброзичлива, часом у поганому настрої.
10. Дуже мінлива в поведінці. Іноді здається, що вона навмисно погано виконує роботу.
11. Псує суспільну і свою власність.
12. Вульгарна мова, розповіді, вірші, малюнки.
13. Неприємна, особливо коли захищається від звинувачень стосовно неї.
14. Бурмоче під ніс, якщо чимось незадоволена.
15. Негативно ставиться до зауважень.
16. Часом і без утруднень говорить неправду без будь-якого приводу.
17. Раз чи два була помічена в крадіжці грошей, солодощів, цінних предметів.
18. Завжди на щось претендує і вважає, що несправедливо покарана.
19. Дикий погляд. Дивиться спідлоба.
20. Дуже неслухняна, не дотримується дисципліни.
21. Агресивна (кричить, погрожує, застосовує силу).
22. Охоче товаришує з так званими підозрілими типами.
23. Часто краде гроші, солодощі, цінні предмети.
24. Поводиться непристойно.

*VI. **ТД** тривога стосовно дітей. Тривога дитини щодо сприйняття себе іншими дітьми. Часом вона набуває форми відкритої ворожості. Всі симптоми однаково важливі.*

1. Грає героя, особливо коли їй роблять зауваження.
2. Не може втриматися, щоби не грати перед оточуючими.
3. Схильна удавати із себе дурника.
4. Занадто смілива (ризикує без потреби).
5. Турбується про те, щоби завжди перебувати у злагоді з більшістю. Нав'язується іншим, нею легко керувати.
6. Любить перебувати у центрі уваги.
7. Грається виключно (або майже виключно) з дітьми, старшими за себе.
8. Домагається зайняти відповідальний пост, але побоюється, що не впорається з ним.
9. Вихваляється перед іншими дітьми.
10. Блазнює (корчить із себе блазня).
11. Шумно поводить, коли вчителя немає в класі.
12. Одягається з викликом.
13. Із захватом псує суспільну власність.
14. Дурні вибрики в групі однолітків.
15. Наслідує хуліганським витівкам інших.

VII. А нестача соціальної нормативності (асоціальність). Невпевненість у схваленні дорослих, що виявляється в різних формах негативізму. Симптоми 1-5 - відсутність намагань сподобатися дорослим. Байдужість і відсутність зацікавленості у гарних стосунках з ними. Симптоми 5-9 у старших дітей можуть вказувати на певний ступінь незалежності. Симптоми 10-16 - відсутність моральної акуратності в дрібницях. Симптом 16 - дитина вважає, що дорослі недоброзичливі, втручаються у її життя, не маючи на це права.

1. Не зацікавлена в навчанні.
2. Працює в школі лише тоді, коли над нею стоять або коли її примушують працювати.
3. Працює поза школою лише тоді, коли її контролюють або примушують працювати.
4. Не сором'язлива, але виявляє байдужість при відповіді на запитання вчителя.
5. Не сором'язлива. Але ніколи не просить про допомогу.
6. Ніколи добровільно не береться за жодну роботу.
7. Не зацікавлена у схваленні чи несхваленні дорослих.
8. Зводить до мінімуму контакти з учителем, але нормально спілкується з іншими людьми.
9. Уникає вчителя, але розмовляє з іншими людьми.
10. Списує домашні завдання.
11. Бере чужі книги без дозволу.
12. Егоїстична, любить інтриги, навмисно заважає гратися іншим дітям.
13. В іграх з іншими дітьми виявляє хитрість і непорядність.
14. Нечесний гравець (грає тільки для власної користі, обманює в іграх).
15. Не може дивитися прямо в очі іншому.
16. Потайлива і недовірлива.

VIII. ВД ворожість до дітей. (Від ревнивого суперництва до відкритої ворожості).

1. Заважає іншим дітям в іграх, підсміюється над ними, із задоволенням їх лякає.
2. Часом дуже недоброзичлива по відношенню до тих дітей, які не належать до тісного кола її спілкування.

3. Набридає іншим дітям, чіпляється до них.
4. Свариться, ображає інших дітей.
5. Намагається своїми зауваженнями створити певні труднощі в інших дітей.
6. Ховає або знищує предмети, що належать іншим дітям.
7. Здебільшого перебуває у поганих стосунках з іншими дітьми.
8. Чіпляється до слабкіших дітей.
9. Інші діти не люблять її або навіть не терплять.
10. Б'ється з дітьми (кусається, дряпається і т.п.).

*IX. **Н** невгамовність. Невгамовність, нетерплячість, нездатність до роботи, що потребує посидючості, концентрації уваги і міркувань. Схильність до короткочасних і легких зусиль. Уникнення довготривалих зусиль.*

1. Дуже неохайна.
2. Відмовляється від контактів з іншими дітьми таким чином, що для них це дуже неприємно.
3. Легко мириться з невдачами у ручній праці.
4. В іграх зовсім не володіє собою.
5. Непунктуальна, нестаранна. Часто забуває чи губить олівці, книги, інші предмети.
6. Непослідовна, безвідповідальна у ручній праці.
7. Нестаранна у шкільних заняттях.
8. Занадто неспокійна, щоби працювати самостійно.
9. У класі не може бути уважною або тривало на чомусь зосередитися.
10. Не знає, що із собою робити. Ні на чому не може зупинитися хоча б на відносно нетривалий термін.
11. Занадто неспокійна, щоби запам'ятовувати зауваження або вказівки дорослих.

*X. **ЕН** емоційна напруга. Симптоми 1-5 свідчать про емоційну незрілість дитини, 6-7 про серйозні страхи, 8-10 про пропуски і непунктуальність.*

1. Грає іграшками, занадто дитячими для її віку.
2. Любить ігри, але швидко втрачає інтерес до них.
3. Занадто інфантильна у мові.
4. Занадто незріла, щоби прислуховуватися і слідувати вказівкам.
5. Грає виключно (переважно) з молодшими дітьми.
6. Занадто тривожна, щоби зважитися на що-небудь.
7. Інші діти чіпляються до неї (вона є козлом відпущення).
8. Часто підозрюється у тому, що прогулює уроки, хоч насправді намагалася це зробити лише раз чи два.
9. Часто запізнюється.
10. Залишає окремі уроки.
11. Неорганізована, незібрана.
12. Поводиться у групі (класі) як стороння, знедолена.

*XI. **НС** Невротичні симптоми. Гострота їх може залежати від віку дитини, вони також можуть бути наслідком порушення, що вже існувало до того.*

1. Заїкається, запинається. Важко витягнути з неї слово.
2. Говорить безладно.
3. Часто моргає.

4. Безцільно рухає руками. Різноманітні тики.
5. Гризе нігті.
6. Ходить, підстрибуючи.
7. Смокче палець (старше 10 років).

XII. С несприятливі умови довкілля.

1. Часто відсутня у школі.
2. Не буває у школі по декілька днів поспіль.
3. Батьки свідомо обманюють, виправдовуючи відсутність дитини у школі.
4. Вимушена залишатися вдома, щоби допомагати батькам.
5. Неохайна, замазура.
6. Виглядає так, немовби дуже погано харчується.
7. Значно поступається привабливістю іншим дітям.

XIII. СР сексуальний розвиток.

1. Дуже ранній розвиток, чутливість до протилежної статі.
2. Затримки статевого розвитку.
3. Виявляє збочені схильності.

XIV. РВ розумовий розвиток.

1. Сильно відстає в навчанні.
2. Занадто відстає у розвитку від однолітків.
3. Зовсім не вміє читати.
4. Величезні недоліки у знанні математики.
5. Зовсім не розуміє математики.
6. Інші діти ставляться до неї, як до дурника.
7. Просто нерозумна.

XV. Б хвороби і органічні порушення.

1. Неправильне дихання.
2. Часті застуди.
3. Часті кровотечі з носу.
4. Дихає через рот.
5. Схильність до захворювань вух.
6. Схильність до шкірних захворювань.
7. Скаржиться на часті болі у шлунку і нудоту.
8. Часті головні болі.
9. Схильність до надмірного збліднення або почервоніння.
10. Хворобливі, почервонілі віки.
11. Дуже холодні руки.
12. Косоокість.
13. Погана координація рухів.
14. Неприродні пози тіла.

XVI. Ф фізичні порушення.

1. Поганий зір.
2. Слабкий слух.
3. Занадто маленькій зріст.
4. Надмірна повнота.
5. Інші особливості будови тіла.

Бланк спостереження

